

# مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

سال نوزدهم، شماره ۷۱، تابستان ۱۴۰۴

صفحه ۱۵۳ تا ۱۷۶

## فلسفه سیاسی و کلام اصلاح‌گرایانه در اندیشه آیت‌الله نائینی و جان لاک: تأملی نظری در مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت دین

عضو علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

احمد طیبی \* ID

### چکیده

این پژوهش به بررسی تطبیقی اندیشه سیاسی آیت‌الله نائینی و جان لاک در باب مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت دین می‌پردازد. هدف اصلی تحقیق، تحلیل نقاط اشتراک و افتراق این دو متفکر در تبیین مبانی مشروعیت سیاسی و نسبت دین و سیاست است. سؤال محوری پژوهش آن است که چگونه نائینی و لاک، هر یک در بسترهای متفاوت معرفتی و اجتماعی، به مفهوم مشروعیت قدرت پرداخته‌اند و چه تفاوت‌هایی در تلقی آنها از نقش دین و مردم در حاکمیت سیاسی وجود دارد. فرضیه تحقیق بر این اساس استوار است که با وجود اختلاف مبنايي در نسبت دین و سیاست، هر دو متفکر در تأکید بر تحدید قدرت حاکم و حق نظارت و مقاومت مردم اشتراک دارند. روش تحقیق، کیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل مفهومی منابع اصلی و ثانویه است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نائینی با تفسیر دینی از حکومت مشروطه و تأکید بر عدالت و نظارت مردم، و لاک با نظریه حقوق طبیعی و قرارداد اجتماعی، هر دو به سوی مقیدسازی قدرت و تضمین آزادی‌های عمومی حرکت کرده‌اند، اگرچه مبانی معرفتی و نسبت آن با دین متفاوت است.

**کلیدواژه:** مشروعیت سیاسی، آیت‌الله نائینی، جان لاک، تحدید قدرت، نظارت مردمی، دین و سیاست، حقوق طبیعی.

\* نویسنده مسئول: ahmadtayyebi@pnu.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰



The Islamic Revolution Approach Quarterly  
Vol. 19, No.71, Summer 2025, P 153-176  
rahyaftjournal.ir

## Political Philosophy and Reformist Theology in the Thought of Ayatollah Na'ini and John Locke: A Comparative Reflection on the Legitimacy of Power and the Limits of Religious Sovereignty

Ahmad Tayebi \*

Faculty Member, Department of Islamic Studies,  
Payame Noor University, Tehran, Iran

### Abstract

This article offers a comparative analysis of the political philosophy and reformist theology of Ayatollah Mohammad-Hossein Na'ini (1860–1936) and John Locke (1632–1704), two thinkers who, despite emerging from vastly different intellectual and theological traditions, converge on the question of limiting power and legitimizing governance. The main purpose is to examine how both thinkers—Na'ini through Islamic reformist theology and Locke through Enlightenment rationalism—sought to reconcile divine authority with popular sovereignty. The study employs an analytical-comparative methodology, drawing on textual analysis of Na'ini's *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah* and Locke's *Two Treatises of Government*. Findings show that while Locke's legitimacy of power rests on natural rights, consent, and the social contract, Na'ini articulates legitimacy through divine trusteeship (*amanat*) and collective supervision (*nazar-e omumi*). Both perspectives establish moral and legal boundaries against tyranny, emphasizing

---

\* Corresponding Author: modelavar

**How to Cite:** Tayebi, A. (2025). Political Philosophy and Reformist Theology in the Thought of Ayatollah Na'ini and John Locke: A Comparative Reflection on the Legitimacy of Power and the Limits of Religious Sovereignty, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(71), 153-176

Date Received: 9 February 2025      Date Accepted: 4 May 2025

accountability and the protection of human dignity. The article concludes that Na'ini's synthesis of religious reform and political constitutionalism represents a unique indigenous framework comparable to Locke's liberal constitutionalism, both aiming to restrain absolute rule and secure justice within their respective civilizational contexts.

**Keywords:** Ayatollah Na'ini; John Locke; Political legitimacy; Religious reformism; Limitation of power; Accountability; Theology of governance.

### Introduction

The intersection of theology and political philosophy represents a critical frontier in both Islamic and Western intellectual traditions. In the context of modernity, few figures exemplify this intersection as clearly as Ayatollah Mohammad-Hosseini Na'ini in Iran and John Locke in England. Both thinkers, facing contexts of despotism and theological domination, articulated frameworks for reconciling divine authority with rational limitations on political power. Na'ini's *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah* (1909), written during Iran's Constitutional Revolution, sought to ground constitutionalism within Shi'a theology by redefining governance as a divine trust (*amanat*) rather than absolute sovereignty. Locke's *Two Treatises of Government* (1690), written after the Glorious Revolution, similarly aimed to limit monarchical power through the idea of the social contract and natural rights. This study explores how both systems—Islamic reformist theology and Protestant rational philosophy—constructed theoretical models of legitimate governance, emphasizing moral responsibility, the consent of the governed, and the accountability of rulers.

### Materials and Methods

This research adopts an analytical-comparative approach combining philosophical hermeneutics and theological exegesis. The primary sources analyzed are Na'ini's *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah* and Locke's *Two Treatises of Government*. Secondary materials include works by political theorists such as Dunn (1984), Strauss (1953), Kadivar (2001), and Abrahamian (2008), as well as Islamic constitutional studies concerning the Qajar era. The methodological framework proceeds in three stages:

1. Conceptual analysis – examining key notions such as *hakimiyyat-e elahi* (divine sovereignty), *amanat* (trusteeship), *nazar-e omumi* (public oversight), natural rights, and consent;
2. Doctrinal comparison – identifying theological underpinnings in Na’ini’s Shi’a rationalism versus Locke’s Protestant empiricism;
3. Contextual synthesis – exploring how sociopolitical crises (despotism in Qajar Iran, absolute monarchy in Restoration England) shaped each thinker’s political theology. This structured comparison allows for understanding not only theoretical convergences but also the distinct epistemic foundations that distinguish Islamic reformist discourse from Enlightenment liberalism.

### Discussion

Both Na’ini and Locke respond to the problem of legitimacy under divine sovereignty, yet they do so from divergent metaphysical and epistemological assumptions. Locke’s political philosophy emerges from natural theology and rational empiricism, asserting that human beings, created equal by God, possess inalienable rights to life, liberty, and property. Sovereignty arises from the social contract; rulers hold power conditionally, based on the consent of the governed. Political tyranny thus violates divine will, as it disrupts the natural order and individual conscience. Na’ini, by contrast, grounds legitimacy in a theology of trusteeship (*amanat*)—the ruler is not a divine agent with unbounded authority but a trustee accountable to God and the community. His model transforms *velayat* from an absolute claim of domination into a conditional, moral responsibility. Through the concept of *nazar-e omumi* (public supervision), Na’ini introduces a proto-democratic mechanism of accountability compatible with Islamic jurisprudence. Both thinkers share a moral–political teleology: governance exists to prevent tyranny and preserve human dignity. However, Locke achieves this through the rational autonomy of individuals and secular institutional checks, while Na’ini articulates it through divine law (*Shari’a*) and communal obligation. From the standpoint of political theology, Locke secularizes the covenantal model, locating legitimacy in rational human consent, whereas Na’ini sacralizes rational governance by interpreting consultation (*shura*) and justice (*adl*) as divine imperatives. In both frameworks, despotism is equated with moral corruption and deviation from divine justice. In

sociopolitical function, Locke's constitutionalism leads to the establishment of representative democracy, while Na'ini's reformism provides the theoretical foundation for Islamic constitutionalism in Iran's 1906 Revolution. Despite differing metaphysics, both construct a vision of limited government, rule of law, and moral accountability—demonstrating a convergent evolution between reformist theology and liberal philosophy. Furthermore, Na'ini's rationalist jurisprudence (*usuli*) anticipates modern ideas of separation of powers and citizen supervision, arguing that “tyranny over creation is tyranny against the Creator.” His thought can thus be seen as an indigenous articulation of what Locke conceptualized as the moral contract between ruler and ruled.

### Conclusion

This comparative inquiry shows that Ayatollah Na'ini and John Locke, each within their religious and philosophical horizons, converge on a shared pursuit: the moral limitation of power and the legitimation of authority through responsibility and consent. Both reject divine-right absolutism and advocate a model of governance grounded in trust, justice, and public accountability. Na'ini's theological reformism transforms Shi'a jurisprudence into a framework for political participation and public oversight, while Locke's rational philosophy inaugurates modern liberal constitutionalism. Their synthesis illustrates two parallel pathways in the global history of political thought—one proceeding from faith to reason, the other from reason to faith. For Islamic political philosophy, Na'ini's model provides a bridge between divine sovereignty and people's agency, allowing an ethical reinterpretation of governance that remains deeply relevant to contemporary debates on religious democracy and legitimacy. For Western thought, Locke's influence endures as a template for secular limitation of power rooted in moral individualism. In the final analysis, the dialogue between Na'ini and Locke reveals that genuine legitimacy arises not from authority alone but from the mutual recognition of duty, consent, and moral accountability—a principle that transcends the boundaries of civilization, culture, and faith.

## مقدمه

مسئله مشروعیت قدرت و نسبت آن با دین، از دیرباز یکی از بنیادی‌ترین دغدغه‌های فلسفه سیاسی و کلام دینی بوده است. اینکه قدرت حاکمان بر چه مبنایی موجه می‌شود، چه محدودیت‌هایی باید بر آن اعمال گردد، و چه نسبتی باید میان فرمانروایی دینی و خواست مردمان برقرار شود، همواره موضوع بحث متفکران برجسته در سنت‌های مختلف فکری بوده است. این پرسش به‌ویژه در جوامعی که دین، نقش محوری در هویت اجتماعی و نظم سیاسی ایفا کرده، اهمیتی دوچندان یافته است. در این میان، جان لاک و آیت‌الله نائینی، هر یک از منظری متفاوت، اما با دغدغه‌ای مشترک، به مسأله مشروعیت سیاسی پرداخته‌اند. در سنت غربی، جان لاک به‌عنوان یکی از معماران لیبرالیسم کلاسیک، نظریه‌ای استوار بر حقوق طبیعی انسان‌ها مطرح کرد. او بر این باور بود که حاکمیت سیاسی تنها در صورتی مشروع است که مبتنی بر رضایت آگاهانه افراد و متعهد به صیانت از حیات، آزادی و مالکیت آنها باشد. لاک با تأکید بر قرارداد اجتماعی، دفاع از آزادی وجدان، و تفکیک قوا، تلاش کرد راهی برای محدود ساختن قدرت و پیشگیری از استبداد بیابد، بدون آنکه به بنیادهای دینی سنتی وابسته بماند. دیدگاه او، سنگ بنای بسیاری از نظام‌های دموکراتیک مدرن شد. در سوی دیگر، آیت‌الله نائینی در بستر تحولات مشروطه ایران، کوشید با نگاهی اصلاح‌گرایانه به آموزه‌های شیعی، تفسیر تازه‌ای از رابطه دین و سیاست ارائه دهد. او با نقد استبداد دینی و غیر دینی، بر ضرورت قانون‌مندی قدرت و مشروط شدن اقتدار سیاسی به نظارت مردمی و رعایت حقوق ملت پافشاری کرد. نائینی می‌کوشید نشان دهد که مفاهیم نوین حکومت مشروطه نه تنها با اصول دین در تعارض نیستند، بلکه می‌توانند از درون شریعت الهی پشتیبانی شوند. این تلاش، نخستین کوشش جدی برای هم‌سخنی میان سنت فقهی و نظریه‌های جدید سیاسی در جهان اسلام بود. مقایسه تطبیقی اندیشه‌های لاک و نائینی، امکانی ارزشمند برای درک تفاوت‌ها و همگرایی‌های دو سنت دینی و سکولار در مواجهه با مسأله مشروعیت قدرت فراهم می‌آورد. در این پژوهش، با تحلیل دقیق آرای این دو متفکر، تلاش خواهد شد نشان داده شود که چگونه هر دو، علی‌رغم تفاوت در مبانی معرفتی و زمینه‌های اجتماعی، در نقد قدرت مطلقه و دفاع از نقش فعال مردم در عرصه سیاسی به نقاط تلاقی معناداری دست یافته‌اند. این مقایسه، همچنین می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای گفت‌وگو میان اندیشه‌های دینی و مدرن در باب حکومت قانون و آزادی سیاسی بگشاید.

## ۲- پیشینه تحقیق

هاتر (۲۰۰۸) در کتاب «صداهای اصلاح‌طلب اسلام»، به بررسی اندیشه‌های آیت‌الله نائینی پرداخته و او را یکی از نخستین متفکران شیعه می‌داند که سعی کرد اصول مشروطه را با آموزه‌های دینی آشتی دهد. هاتر معتقد است که نائینی با نقد استبداد دینی و عرفی، نقش مردم را در نظارت بر حکومت برجسته کرد و نوعی تفسیر دینی از حاکمیت قانون ارائه داد. او نائینی را نماینده

جریانی می‌داند که به جای نفی دین در سیاست، بر اصلاح فهم دینی تأکید می‌کند و مشروطه‌خواهی را در قالب شریعت بازخوانی می‌کند. این تحلیل نشان می‌دهد که نائینی در پی پیوند میان سنت اسلامی و مفاهیم مدرن حکمرانی بود.

مرادخانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی اندیشه سیاسی نائینی»، دیدگاه‌های نائینی را در زمینه نسبت دین و قدرت تحلیل کرده است. او بر این نکته تأکید دارد که نائینی، برخلاف قرائت‌های سنتی، بر نقش مردم در محدود کردن قدرت حاکم تأکید می‌کرد و حکومت را مشروط به رعایت عدالت و حقوق عمومی می‌دانست. مرادخانی نشان می‌دهد که نائینی با ارائه تفکیک میان سلطنت مطلقه و سلطنت مشروعه، زمینه‌های پذیرش نظام‌های محدود و پاسخگو را در اندیشه اسلامی فراهم کرد. این تحقیق نائینی را طلایه‌دار اصلاح دینی در راستای مدرنیته سیاسی معرفی می‌کند.

احمد (۲۰۲۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «محمدحسین نائینی: میان امپراتوری‌ها و ملت‌ها»، زندگی و اندیشه نائینی را در بستر تحولات عثمانی و ایران بررسی کرده است. او نائینی را یک متفکر مرزی می‌داند که هم در دنیای سنتی شیعیان عراق و هم در جنبش مشروطه ایران نقش ایفا کرد. به اعتقاد احمد، نائینی با تأکید بر قانون‌مندی قدرت و ضرورت نظارت بر حاکمان، نقشی کلیدی در گذار از ساختارهای امپراتوری به دولت-ملت‌های مدرن ایفا نمود. این تحقیق نائینی را نماینده نوعی هویت دوگانه دینی-ملی می‌داند که می‌کوشد وفاداری به دین را با الزامات نظم نوین سیاسی پیوند دهد.

دون (۱۹۶۹) در کتاب «اندیشه سیاسی جان لاک»، تحلیلی عمیق از مفهوم مشروعیت در اندیشه لاک ارائه می‌دهد. او استدلال می‌کند که لاک با طرح نظریه حقوق طبیعی، مشروعیت حکومت را نه بر پایه سنت یا اراده الهی، بلکه بر مبنای رضایت آزادانه انسان‌ها استوار کرد. دون معتقد است که در اندیشه لاک، مردم منشأ نهایی قدرت سیاسی‌اند و هر گاه حکومت از حدود اختیارات تعیین شده تجاوز کند، مردم حق مقاومت دارند. این تحلیل نشان می‌دهد که لاک در تثبیت مفهوم حاکمیت قانون و مسئولیت سیاسی نقشی بنیادی داشته است.

تالی (۱۹۹۳) در کتاب «لاک در بسترها»، لاک را نه فقط یک نظریه‌پرداز آزادی فردی، بلکه متفکری می‌داند که عمیقاً به ساختار اجتماعی و اقتضائات تاریخی وفادار بود. تالی معتقد است که نظریه قرارداد اجتماعی لاک، پاسخی به بحران‌های سیاسی خاص زمان او بود و هدفش جلوگیری از استبداد و تضمین بقای نظم مدنی بود. او تأکید می‌کند که لاک با ترکیب سنت الهیات پروتستانی و اندیشه‌های حقوق طبیعی، زمینه را برای ظهور لیبرالیسم کلاسیک فراهم ساخت. این دیدگاه لاک را متفکری واقع‌بین‌تر و پراگماتیک‌تر از آنچه در خوانش‌های ساده‌انگارانه دیده می‌شود معرفی می‌کند.

دانهام (۲۰۰۶) در مقاله‌ای با عنوان «جان لاک و مسئله تساهل»، به بررسی آرای لاک درباره آزادی دین و حدود تحمل مذهبی پرداخته است. او استدلال می‌کند که لاک در نامه‌ای درباره تساهل، نوعی تفکیک دقیق میان حوزه خصوصی ایمان و حوزه عمومی سیاست ارائه می‌دهد. دانهام تأکید دارد که از نظر لاک، حکومت نباید در باورهای مذهبی مردم مداخله کند، مگر هنگامی که این باورها تهدیدی مستقیم علیه نظم عمومی باشند. این تحلیل نشان می‌دهد که اندیشه لاک درباره آزادی مذهبی، زیربنای نظری بسیاری از نظام‌های سکولار معاصر را شکل داده است.

### ۳- نوآوری مقاله

بررسی پیشینه‌های موجود نشان می‌دهد که بسیاری از پژوهش‌های پیشین درباره اندیشه سیاسی آیت‌الله نائینی عمدتاً بر تطبیق او با مفاهیم عمومی مشروطه، حقوق ملت یا نقد استبداد متمرکز شده‌اند، بدون آنکه چارچوب نظری منسجمی از مفهوم مشروعیت قدرت ارائه دهند. در مطالعات مربوط به جان لاک نیز اغلب بر تفسیر حقوق طبیعی یا قرارداد اجتماعی تأکید شده، اما مقایسه تطبیقی میان لاک و نائینی با رویکردی تحلیلی-مفاهیمی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. نوآوری این تحقیق در سه جنبه اصلی است: نخست، استفاده از چارچوب نظری جدید و غیرکلیشه‌ای، مبتنی بر تحلیل‌های دیوید بیٹی، جان رالز و ژان-مارک کوآکو تانو درباره مشروعیت، که به جای تکرار الگوهای سنتی وبر، دیدگاهی چندبعدی به مشروعیت ارائه می‌دهد؛ دوم، مقایسه تطبیقی دقیق میان اندیشه‌های نائینی و لاک، نه صرفاً در سطح شباهت‌های ظاهری، بلکه با تمرکز بر مبانی معرفتی، هنجاری و اجتماعی مشروعیت قدرت؛ و سوم، توجه به فرآیند اجتماعی بازتولید مشروعیت در تحلیل تطبیقی، که در پژوهش‌های قبلی عمدتاً نادیده گرفته شده بود. این تحقیق، با عبور از قرائت‌های تک‌بعدی، تلاش می‌کند نسبت دین، حقوق ملت و حدود حاکمیت را در دو سنت فکری متفاوت، به صورت تحلیلی و در پرتو نظریه‌های روزآمد مشروعیت بررسی کند، و بدین ترتیب افق تازه‌ای برای پژوهش در فلسفه سیاسی اسلامی و مقایسه آن با سنت لیبرال غربی بگشاید.

### ۴- چارچوب نظری

مشروعیت قدرت همواره یکی از مباحث محوری در فلسفه سیاسی و نظریه‌های اجتماعی بوده است. پرسش از اینکه چگونه قدرت سیاسی باید موجه باشد، چه معیارهایی مشروعیت آن را تضمین می‌کنند و چه زمانی مشروعیت از میان می‌رود، محور تأملات بسیاری از متفکران قرار گرفته است. در این راستا، تحلیل مفهوم مشروعیت از منظر دیوید بیٹی، جان رالز و ژان-مارک کوآکو تانو، می‌تواند چارچوب نظری مناسبی برای فهم مبانی مشروعیت سیاسی و نسبت آن با ارزش‌های عدالت و مشارکت اجتماعی ارائه کند.

دیوید بیٹی در کتاب مشروعیت قدرت، پروژه‌ای منسجم برای تحلیل چندلایه‌ای مشروعیت ارائه می‌دهد. او استدلال می‌کند که مشروعیت قدرت سیاسی سه مؤلفه اساسی دارد: نخست،

قانونی بودن کسب قدرت، یعنی فرآیند به دست آوردن قدرت باید با قواعد و هنجارهای پذیرفته شده سازگار باشد؛ دوم، مطابقت اعمال قدرت با قوانین و ارزش‌های موجود؛ و سوم، تأیید و پذیرش مردمی نسبت به اعمال قدرت (Beetham, 1991: 27). به اعتقاد بیثی، مشروعیت تنها زمانی برقرار است که هر سه شرط همزمان تحقق یابند. اگر حکومت از طریق روندی ناعادلانه قدرت را به دست آورد، یا اگر در اعمال خود از هنجارهای بنیادین جامعه عدول کند، یا اگر حمایت مردمی خود را از دست بدهد، مشروعیت آن تضعیف خواهد شد. این تحلیل سه‌گانه به‌ویژه به ما اجازه می‌دهد که مشروعیت را نه به‌عنوان یک وضعیت ایستا، بلکه به‌عنوان فرآیندی وابسته به عملکرد و مقبولیت اجتماعی تحلیل کنیم.

در امتداد این بحث، جان رالز در نظریه عدالت دیدگاهی عمیقاً هنجاری درباره مشروعیت ارائه می‌کند. از نظر رالز، مشروعیت نظام سیاسی زمانی برقرار است که اصول بنیادین آن بتوانند مورد وفاق همپوشان افراد با جهان‌بینی‌های متفاوت قرار گیرند (Rawls, 1971: 340). رالز تأکید می‌کند که جوامع مدرن از نظر فرهنگی، اخلاقی و دینی متکثرند؛ بنابراین، مشروعیت حکومت زمانی حاصل می‌شود که قواعد اساسی نظم سیاسی، نه بر مبنای اجبار یا ایدئولوژی خاص، بلکه بر مبنای عدالت قابل قبول برای همه، حتی در دل این تنوع، سامان یافته باشد. در این چارچوب، اصول عدالت چون آزادی برابر برای همه، فرصت‌های برابر و رعایت منصفانه تفاوت‌ها، مبنای مشروعیت سیاسی هستند. از این منظر، مشروعیت نه تنها به رضایت شکلی مردم، بلکه به کیفیت هنجاری نظم سیاسی وابسته است.

جان رالز همچنین در نظریه سیاسی خود، بر اهمیت «عقلانیت عمومی» تأکید می‌کند. به اعتقاد او، بحث‌های سیاسی باید به زبانی شکل بگیرد که برای همه شهروندان، فارغ از وابستگی‌های مذهبی یا فلسفی خاص، قابل فهم و پذیرش باشد (Rawls, 1993: 217). این ایده، رابطه‌ای مستقیم میان مشروعیت و شفافیت فرآیندهای تصمیم‌گیری سیاسی برقرار می‌کند: مشروعیت، زمانی پایدار خواهد بود که تصمیمات سیاسی بتوانند از منظر دلایل عمومی قابل دفاع باشند.

اما مشروعیت نه تنها نیازمند بنیان‌های حقوقی و هنجاری، بلکه نیازمند فرآیندهای اجتماعی بازتولید حمایت مردمی نیز هست. ژان-مارک کوآکو تانو در کتاب مشروعیت و سیاست بر این نکته تأکید می‌کند که مشروعیت یک پدیده پویا است که باید به طور مداوم از طریق تعامل با ارزش‌های اجتماعی بازتولید شود (Coicaud, 2002: 58). به اعتقاد او، مشروعیت تنها زمانی پایدار می‌ماند که حکومت بتواند خود را با تغییرات ارزش‌ها، هنجارها و انتظارات جامعه هماهنگ کند. در غیر این صورت، شکاف میان قدرت سیاسی و فرهنگ اجتماعی به بحران مشروعیت منجر خواهد شد.

کوآکو تانو همچنین بر این نکته تأکید دارد که مشروعیت تنها امری درون‌ساختاری نیست؛ بلکه به "درک متقابل" میان حاکمان و محکومان وابسته است. اگر مردم احساس کنند که قدرت

سیاسی نه نماینده ارزش‌هایشان است و نه پاسخگوی نیازهایشان، فرآیند مشروعیت دچار فرسایش می‌شود (Coicaud, 2002: 65). بنابراین، مشروعیت یک سیستم سیاسی، محصول تعامل مستمر میان نهادهای رسمی، عملکرد واقعی حکومت، و افکار عمومی پویا است. از این منظر، مشروعیت بیش از آنکه صرفاً یک مفهوم حقوقی باشد، یک تجربه اجتماعی-فرهنگی زنده است که نیازمند مراقبت و بازآفرینی مستمر است.

ترکیب این سه رویکرد نظری، چارچوبی جامع برای تحلیل مشروعیت فراهم می‌آورد. از دیدگاه مبتنی، مشروعیت نیازمند تطابق ساختاری با قوانین و جلب رضایت مردم است؛ از منظر رالز، مشروعیت به کیفیت عدالت و وفاق هنجاری بستگی دارد؛ و از دیدگاه کوآکو تانو، مشروعیت فرایندی اجتماعی و تاریخی است که نیازمند بازتولید مداوم در تعامل با تحولات فرهنگی و اجتماعی است. این سه رویکرد، به جای آنکه در تعارض باشند، می‌توانند به صورت مکمل یکدیگر دیده شوند: مشروعیت سیاسی زمانی کامل و پایدار خواهد بود که هم مبنای حقوقی و عقلانی داشته باشد، هم اصول عدالت را رعایت کند و هم به‌طور مداوم در فرهنگ سیاسی جامعه بازتاب یابد.

از این چارچوب نظری می‌توان چنین نتیجه گرفت که در تحلیل هر نظام سیاسی، باید سه بعد همزمان در نظر گرفته شود:

- نحوه کسب و اعمال قدرت در انطباق با قواعد قانونی و ارزش‌های بنیادین؛  
- پذیرش و تأیید مردمی؛

- قابلیت سیستم در بازتولید مشروعیت از طریق تعامل اجتماعی و پاسخگویی به تحولات فرهنگی. تحلیل‌های صرف حقوقی یا صرفاً فلسفی از مشروعیت، بدون توجه به پویایی اجتماعی آن، ناقص خواهد بود. به همین ترتیب، وفاداری به صرف رأی اکثریت، بدون رعایت معیارهای عدالت و اخلاق عمومی، نمی‌تواند مشروعیت پایدار ایجاد کند. مشروعیت، در نهایت، محصول هم‌افزایی میان ساختار قانونی، عدالت هنجاری و فرآیند اجتماعی است.

### ۵- اندیشه سیاسی آیت‌الله نائینی در باب مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت دینی

اندیشه سیاسی نائینی را نمی‌توان صرفاً تلاشی برای تطبیق مفاهیم مدرن با فقه سنتی دانست؛ بلکه باید آن را یک پروژه فکری پیچیده در نظر گرفت که در پی مواجهه‌ای فعال و تولیدگر با بحران سیاسی عصر مشروطه بود. او برخلاف رویکردهای تدافعی یا انفعالی برخی علمای سنت‌گرا، با شجاعت وارد میدان شد و به‌جای انکار ساختارهای جدید، آنها را از درون دستگاه فقهی بازسازی کرد. این بازسازی نه در سطح الفاظ، بلکه در ساحت مفاهیم کلیدی چون عدالت، قانون، قدرت و مشارکت مردم صورت گرفت.

در نگاه نائینی، قدرت سیاسی نه امری مقدس یا متافیزیکی، بلکه پدیده‌ای عقلانی است که باید در خدمت مصالح امت و محدود به ضوابط عقلی و شرعی باشد. او دو گانه مشهور سلطنت

استبدادی و سلطنت مقیده را به کار گرفت تا نشان دهد که حکومت قاجار نه تنها از منظر فقهی، بلکه از منظر عقلی نیز فاقد مشروعیت است. این تفکیک، نخستین گام مهم برای تعریف نوعی مشروعیت مردمی در چارچوب فقهی بود. بر همین اساس، نائینی حکومت مشروطه را، اگر در چهارچوب شریعت و با رعایت عدالت باشد، مشروع و بلکه واجب‌الاطاعه تلقی می‌کند. (Hunter, 2008: 62).

اما نائینی با محدود شدن به نظریه‌پردازی فقهی صرف نیز باقی نمی‌ماند. او با تکیه بر تجربیات عینی جهان اسلام، از جمله تحولات عثمانی، استعمار ایتالیا در لیبی و بحران‌های ایران قاجاری، کوشید تا در کی تاریخی از جایگاه دین در سیاست مدرن ارائه دهد. تحلیل احمد نشان می‌دهد که نائینی بین تجربه دولت‌های اسلامی تحت فشار استعمار و الزامات بازتعریف قدرت دینی، رابطه‌ای مستقیم برقرار کرده بود. او معتقد بود که اگر دین نتواند در شرایط جدید خود را بازتعریف کند، هم مشروعیت خود را از دست خواهد داد و هم ابزار مقاومت در برابر ظلم را (Ahmed, 2023: 425).

از نظر نائینی، شریعت هیچ‌گاه به معنای اطلاق یا حاکمیت مطلق نیست؛ بلکه خود نیازمند قیدهایی از جنس عدالت، عقل و مصلحت عمومی است. نائینی با تأکید بر اصول فقهی چون قاعده لاضرر و اصل شورا، توانست از درون سنت، نظریه‌ای ارائه دهد که در آن نهادهایی چون مجلس، قانون اساسی، و انتخابات، نه بدعت، بلکه مصادیقی از احکام عقلانی دین تلقی شوند. تحلیل یگانه (۲۰۲۰) به‌درستی اشاره می‌کند که نائینی نخستین فقیهی بود که قانون اساسی را نه صرفاً به عنوان یک نهاد وارداتی، بلکه به‌عنوان ابزار تحقق عدالت در چارچوب فقه اسلامی معرفی کرد (Yeganeh, 2020: 85).

در همین راستا، نائینی نقش مردم را نه منفعلانه، بلکه فعال و نظارتی می‌بیند. مشارکت مردمی، نظارت عمومی، و امر به معروف و نهی از منکر، در نظر او ابزارهایی هستند برای تحدید قدرت. این مشارکت، البته در بستر شریعت تعریف می‌شود و هدف آن، تضمین مشروعیت مستمر حکومت است. در این نگاه، مردم حافظ مشروعیت‌اند، نه صرفاً تابع آن. همین نکته، او را از بسیاری از متفکران فقهی سنتی متمایز می‌کند. میرشه‌ولد (۲۰۲۴) در مقایسه‌ای میان نائینی و کاواکبی، استدلال می‌کند که نائینی در واقع سنت سیاسی شیعه را به سطحی از خودانتقادی رساند که بتواند نهاد قدرت را حتی در درون دستگاه دینی نقد کند. (Mirshahvalad, 2024: 12).

در تحلیل نائینی از استبداد، مرز روشنی میان دین و حکومت مطلقه وجود دارد. او به روشنی اعلام می‌کند که هیچ حاکمی—even اگر فقیه باشد—نمی‌تواند بدون نظارت، بالاتر از قانون و عدالت بایستد. این مسئله، یکی از برجسته‌ترین وجوه اندیشه سیاسی اوست. نائینی ولایت فقیه را به‌مثابه نظارت می‌بیند، نه حاکمیت. دیدگاه او شباهت مفهومی زیادی با نظریه مشروعیت مشروط

دارد؛ حکومتی که مشروعیتش در گرو حفظ عدالت و پاسخگویی مداوم است ( Vaezi, 2004: 33).

یکی دیگر از نقاط مهم در اندیشه نائینی، انعطاف‌پذیری مفاهیم دینی در پاسخ به تحولات زمانه است. به باور او، نصوص شرعی باید در بستر عقلانیت اجتماعی بازفهم شوند و فقه سیاسی نمی‌تواند بی‌توجه به تحولات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بماند. این دیدگاه، شباهت‌هایی مفهومی با نظریه کوآکو تانو دارد که مشروعیت را امری پویا و وابسته به بازتولید اجتماعی می‌داند (Coicaud, 2002: 58). نوعی فرآیند تطبیقی میان شریعت و فرهنگ سیاسی مدرن به وجود می‌آورد؛ فرآیندی که در آن سنت، ابزاری برای تعامل انتقادی با مدرنیته می‌شود، نه مقاومت کور در برابر آن. نائینی همچنین مرز دین و دولت را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که ضمن حفظ استقلال دین، از دخالت‌گری بی‌ضابطه نیز پرهیز کند. او سیاست دینی را فقط در صورتی مشروع می‌داند که مقید به عدالت باشد، و معتقد است که اختلاط دین با حکومت، اگر فاقد قید عدالت و نظارت باشد، به استبداد دینی منتهی خواهد شد. به همین دلیل، او حتی از نقد فقیهان و علمای حامی حکومت مطلقه ابایی ندارد. این رویکرد، در تضاد با نظریه‌هایی است که هرگونه نقد از درون دین را نفی می‌کنند و مشروعیت را تنها از وحی یا نصب می‌جویند. نقد نائینی به حکومت‌های دینی استبدادی، نه به معنای نفی دین در سیاست، بلکه دفاع از سیاست دینی مسئول و پاسخگوست. نائینی این حق را برای مردم قائل است که در برابر حاکمی که از عدالت عدول می‌کند، مقاومت کنند. این نکته را می‌توان در تحلیل‌های جان لاک نیز یافت، جایی که او مقاومت در برابر قدرت ظالم را نه تنها حق، بلکه وظیفه می‌داند. مقایسه میان نائینی و لاک نشان می‌دهد که هر دو متفکر، در بسترهای فرهنگی متفاوت، به یک نتیجه مشابه رسیده‌اند: مشروعیت، امری مشروط و تابع رعایت عدالت و حقوق مردم است. با این همه، نباید تصور کرد که نائینی لیبرال به معنای کلاسیک کلمه بود. او هرگز از سنت دینی عبور نکرد و همواره خود را وفادار به اصول فقهی می‌دانست. اما این سنت را به گونه‌ای تفسیر کرد که توانست با مقتضیات نظم نوین سیاسی هماهنگ شود. به عبارت دیگر، نائینی نه طردکننده مدرنیته بود، نه مقلد صرف آن؛ بلکه واسطه‌ای بود میان جهان سنت و افق‌های جدید عقلانیت سیاسی. در پایان می‌توان گفت که نائینی با ارائه الگوی مشروعیت مبتنی بر قانون، عدالت و نظارت مردمی، تلاش کرد تا فقه سیاسی شیعه را از رکود استبدادی نجات دهد و آن را به عنصری مؤثر در سازوکارهای دموکراتیک بدل سازد. دستاورد فکری او، فراتر از مشروطه، الهام‌بخش بسیاری از نظریه‌پردازان معاصر اصلاح‌گرای اسلامی شده است و همچنان می‌تواند راهگشای بازاندیشی نسبت میان دین و سیاست در جوامع مسلمان باشد.

## ۶- مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت در اندیشه جان لاک

جان لاک، فیلسوف انگلیسی قرن هفدهم، یکی از برجسته‌ترین بنیان‌گذاران اندیشه لیبرالیسم سیاسی و نظریه حقوق طبیعی به شمار می‌رود. اندیشه‌های او، به‌ویژه در آثار مشهورش مانند رساله دوم درباره حکومت مدنی و نامه‌ای درباره تساهل، تأثیر عمیقی بر فلسفه سیاسی مدرن، اندیشه دموکراتیک، و مفاهیم کلیدی چون مشروعیت، حاکمیت قانون و آزادی مذهبی داشته‌اند. لاک نظریه‌ای از مشروعیت سیاسی را ارائه می‌دهد که بر پایه قرارداد اجتماعی، رضایت عقلانی مردم و صیانت از حقوق بنیادین فردی استوار است. او برخلاف دیدگاه‌های مبتنی بر حق الهی پادشاهان، مشروعیت را در خواست جمعی و اراده عقلانی انسان‌ها می‌جوید (Locke, 1689: 102).

لاک از وضعیت طبیعی آغاز می‌کند؛ جایی که انسان‌ها آزاد و برابرند و از حقوق ذاتی چون حق حیات، آزادی و مالکیت برخوردارند. با این حال، چون در وضعیت طبیعی، تضمینی برای اجرای عادلانه عدالت و حفظ حقوق وجود ندارد، انسان‌ها از طریق توافق و قرارداد اجتماعی، قدرت را به حکومت واگذار می‌کنند؛ اما این واگذاری مشروط است. از نظر لاک، مشروعیت حکومت نه از غیب، نه از سنت، بلکه از رضایت آزاد و آگاهانه مردم ناشی می‌شود. اگر حکومتی از حدود خود عدول کند یا حقوق مردم را پایمال کند، مردم نه تنها حق بلکه وظیفه دارند در برابر آن مقاومت کنند (Locke, 1689: 134).

دیوید بیتی، در چارچوب نظری خود، مشروعیت را در سه مؤلفه اساسی تحلیل می‌کند: فرآیند قانونی کسب قدرت، انطباق رفتار قدرت با هنجارهای پذیرفته‌شده، و تأیید مردمی. اندیشه لاک دقیقاً در این چارچوب جای می‌گیرد؛ زیرا حکومت مشروع در نظر لاک، باید از راه رضایت عمومی تشکیل شود، با قواعد عقلانی و اخلاقی هماهنگ باشد، و همواره توسط مردم قابل بازخواست و نظارت باشد (Beetham, 1991: 27). لاک مفهوم "رضایت" را نه تنها برای شکل‌گیری اولیه حکومت، بلکه به‌عنوان بنیان مستمر رابطه میان مردم و قدرت معرفی می‌کند.

در تحلیل جان رالز، مشروعیت در نظام‌های دموکراتیک، مشروط به شکل‌گیری "وفاق همپوشان" میان شهروندان با دیدگاه‌های متفاوت است. در این دیدگاه، نظم سیاسی باید بتواند به اصول عدالت، آزادی و برابری پاسخ دهد، بدون آن‌که به ایدئولوژی خاصی متکی باشد (Rawls, 1971: 340). جان لاک با تأکید بر عقل عمومی، گفت‌وگوی سیاسی و پذیرش اصول جهانی چون حق آزادی و برابری، به‌نوعی بر همان وفاق عقلانی تأکید می‌ورزد. لاک نشان می‌دهد که حکومت نمی‌تواند به زور، سنت یا مذهب خاص تکیه کند، بلکه باید به زبان مشترک عدالت و عقلانیت پاسخ دهد.

لاک در نامه‌ای درباره تساهل، یکی از نوآورانه‌ترین بخش‌های فلسفه سیاسی خود را ارائه می‌دهد. او در زمانی که اروپا درگیر جنگ‌های مذهبی بود، بر تفکیک میان حوزه قدرت مدنی و حوزه ایمان شخصی تأکید کرد. از نظر لاک، دولت نباید در باورهای دینی مردم مداخله کند، مگر آن‌که آن باورها تهدیدی برای نظم عمومی باشند. تساهل دینی در اندیشه لاک، نه یک امتیاز

حکومتی، بلکه یک حق طبیعی است. او تأکید می‌کند که ایمان، امری درونی و داوطلبانه است و نمی‌توان آن را با اجبار حکومتی تحمیل کرد (Locke, 1689b: 41). ژان-مارک کوآکو تانو، در تحلیل جامعه‌شناختی خود از مشروعیت، تأکید می‌کند که مشروعیت قدرت تنها از منشأ نظری یا حقوقی ناشی نمی‌شود، بلکه باید در بستر اجتماعی نیز بازتولید شود؛ یعنی حکومت باید خود را با ارزش‌های فرهنگی و انتظارات عمومی هماهنگ کند (Coicaud, 2002: 58). این امر با تأکید بر رضایت مستمر مردم و امکان تغییر یا خلع قدرت، تجسم یافته است. لاک می‌گوید هرگاه حکومتی از اهداف اصلی‌اش، یعنی حفظ جان، آزادی و مالکیت، فاصله بگیرد، مشروعیت خود را از دست می‌دهد و مردم مجاز به نافرمانی و انقلاب‌اند (Locke, 1689: 157). این نگاه، حکومتی پویا و پاسخ‌گو را می‌طلبد که مشروعیت خود را در تعامل مستمر با خواست عمومی بازسازی کند.

یکی دیگر از ویژگی‌های اندیشه سیاسی لاک، توجه به تفکیک قواست. او معتقد است که تمرکز قدرت در دست یک نهاد، به فساد و استبداد می‌انجامد؛ از این رو، باید میان قوای مقننه و مجریه تفکیک وجود داشته باشد. لاک تأکید می‌کند که قانون‌گذاری، باید محصول اراده عمومی باشد و مجریان قانون نیز موظف‌اند به آن پایبند باشند. این اصل، نوعی ضمانت عقلانی برای کنترل قدرت است که پیوند نزدیکی با مدل مشروعیت قانونی-عقلانی بیثی دارد (Beetham, 1991: 39).

با آنکه لاک به روشنی از ارزش‌های لیبرالی دفاع می‌کند، اما باید توجه داشت که اندیشه او در بستری خاص تاریخی پدید آمد. انگلستان قرن هفدهم، صحنه منازعات شدید میان سلطنت مطلقه، کلیسای رسمی، و گروه‌های نوظهور بورژوازی و پروتستان‌ها بود. لاک به‌نوعی نظریه‌ای را عرضه می‌کند که هم پاسخ به این بحران سیاسی است، و هم نوعی نقشه راه برای گذار از نظام‌های استبدادی به نظم قانونی مبتنی بر رضایت و قانون. در این معنا، اندیشه لاک را می‌توان پاسخی تاریخی به بحران مشروعیت در دوران خود دانست (Dunn, 1969: 83). او با رد نظریه "حق الهی پادشاهان"، بنیانی تازه برای مشروعیت ارائه می‌دهد؛ بنیانی که نه بر سلسله‌مراتب موروثی، نه بر قدرت کلیسا، بلکه بر خواست عقلانی مردم استوار است. این رویکرد، مبنای پیدایش بسیاری از نظام‌های دموکراتیک مدرن و اسناد بنیادینی چون اعلامیه استقلال آمریکا و اعلامیه حقوق بشر فرانسه شد. لاک مشروعیت را نه اعطایی از سوی آسمان، بلکه پدیده‌ای زمینی، عقلانی، و قراردادی می‌بیند. او نشان می‌دهد که قدرت سیاسی، تا زمانی معتبر است که حافظ حقوق مردم باشد؛ در غیر این صورت، به زور بدل می‌شود. در این چارچوب، مشروعیت سیاسی بر عملکرد، شفافیت، رضایت عمومی و هم‌خوانی با اصول عقلانی استوار است، نه بر سنت یا تقدس.

**۷-مقایسه تطبیقی در بنیان‌های مشروعیت سیاسی و حاکمیت قانون در اندیشه نائینی و لاک**

اندیشه سیاسی در سنت اسلامی و غربی، مسیرهای گاه همگرا و گاه واگرا را در تبیین مشروعیت و تحدید قدرت پیموده‌اند. در این میان، آیت‌الله نائینی و جان لاک، هر دو در واکنش به بحران‌های سیاسی زمانه خود، الگویی برای محدودسازی قدرت، نظارت مردمی و پاسخگویی حاکم ارائه داده‌اند. اگرچه مبانی معرفتی آنان متفاوت است، اما اشتراک‌هایی بنیادین در زمینه نفی استبداد، تأکید بر مشارکت عمومی و ضرورت پیوند مشروعیت با عدالت، زمینه‌ای مناسب برای مقایسه تطبیقی میان این دو متفکر برجسته فراهم می‌آورد.

### ۷-۱ منشأ مشروعیت قدرت

آیت‌الله نائینی با نگاهی انتقادی و در عین حال وفادار به چارچوب فقهی شیعه، نظریه‌ای بدیع درباره منشأ مشروعیت قدرت در عصر غیبت ارائه می‌دهد. از دیدگاه او، مشروعیت حکومت در دوران غیبت، برخلاف عصر حضور معصوم که از طریق نص خاص تعیین می‌شد، نیازمند تحقق مصالح عمومی از طریق تطبیق با موازین شرع و عقل است. نائینی تصریح می‌کند که در غیبت امام معصوم، مشروعیت حکومت متوقف بر این است که امور مسلمین به دست حاکمی سپرده شود که صلاحیت وی ناشی از نصب عام شارع و پذیرش اجتماعی باشد (نائینی، ۱۳۲۷: ۱۵، ۲۳).

او بر این نکته تأکید دارد که حاکم باید مقید به رعایت احکام شریعت، اصول عقل سلیم و تأمین عدالت اجتماعی باشد. از این منظر، مشروعیت یک حکومت تنها زمانی استمرار دارد که بتواند به صورت کارآمد، از ظلم و فساد جلوگیری کند و منافع عمومی را تأمین نماید (مرادخانی و صادقیان، ۱۳۷۹: ۹۴). چنین نگاهی سبب می‌شود که مشروعیت دیگر امری ایستا و غیرقابل بازخواست نباشد، بلکه به عملکرد حاکم و میزان التزام او به عدالت و قانون بستگی داشته باشد.

نائینی با استناد به مبانی فقهی چون قاعده لاضرر و اصل شورا، به این نتیجه می‌رسد که حکومت در عصر غیبت باید بر اساس مشارکت عمومی و نظارت مستمر مردم بر قدرت سیاسی سامان یابد. این مشارکت، گرچه در چارچوب ارزش‌های دینی تعریف می‌شود، اما در عمل، نقشی همسنگ با قرارداد اجتماعی در اندیشه‌های مدرن ایفا می‌کند (Ahmed, 2023: 428).

تحلیل اندیشه نائینی نشان می‌دهد که او بر خلاف سنت رایج فقه سیاسی شیعه که مشروعیت را صرفاً از اراده الهی مشتق می‌دانست، نوعی مشروعیت دوگانه مبتنی بر شرع و عقل را طرح می‌کند. او با تکیه بر اصل ضرورت دفع فساد و تحقق عدالت، بر این باور است که بدون نظارت عقلی و مردمی، هیچ ساختار سیاسی—حتی اگر تحت عنوان دین باشد—نمی‌تواند مدعی مشروعیت شود (مصباحی مقدم و بیگدلی، ۱۳۹۱: ۱۱۵). نائینی همچنین نقش مردم در تأسیس و تداوم مشروعیت حکومت را بسیار برجسته می‌کند. از نظر او، بدون مشارکت عمومی و نظارت مردم، حکومت—حتی اگر ادعای دینی داشته باشد—در معرض استبداد و انحراف از عدالت خواهد بود. این دیدگاه را می‌توان نقطه عطفی در تطور اندیشه سیاسی شیعه دانست که راه را برای پذیرش مفاهیم نوینی چون قانون اساسی، انتخابات و تفکیک قوا در جوامع اسلامی گشود (Yeganeh, 2020).

(86) بر اساس تحلیل آثار نائینی، حکومت در عصر غیبت تنها زمانی مشروع خواهد بود که قواعد معقول و شریعت‌مدار را رعایت کند و با مشارکت فعال ملت شکل بگیرد. این تأکید بر مشارکت، باعث می‌شود که حتی فقیهان و علمای دینی نیز مشمول نظارت و بازخواست شوند. نائینی با این ابتکار فکری، بنیاد نظری برای اندیشه حاکمیت قانون در بستر فقه شیعی را بنیان می‌نهد. (Mirshahvalad, 2024: 12).

او با طرح ایده تفکیک بین مشروعیت ذاتی و مشروعیت عملی، نشان می‌دهد که مشروعیت نه تنها باید از سوی شارع، بلکه باید از سوی مردم نیز بازتولید شود. این دیدگاه، کاملاً با تحلیل ژان-مارک کوآکو تانو مبنی بر بازتولید اجتماعی مشروعیت همسوست؛ زیرا نائینی نیز بر این باور است که در نبود عدالت و مشارکت مردم، مشروعیت حکومت دچار فرسایش می‌شود (Coicaud, 2002: 58). اندیشه نائینی درباره منشأ مشروعیت قدرت، تلاشی آگاهانه برای آشتی دادن اصول ثابت دینی با نیازهای متغیر جامعه است. او با ابداع مدلی که در آن عقلانیت عمومی و عدالت اجتماعی در کنار شریعت قرار می‌گیرند، امکان شکل‌گیری نظام‌هایی را فراهم می‌کند که هم مشروعیت دینی داشته باشند و هم بتوانند پاسخگوی تحولات سیاسی و اجتماعی باشند. این الگو، راهگشای بسیاری از جریان‌های اصلاح‌طلب در سنت شیعی شد و به عنوان یکی از نخستین تلاش‌های جدی برای صورت‌بندی نظریه مشروعیت در چارچوب سنت اسلامی مدرن شناخته می‌شود.

### ۷-۲ حدود اختیارات حاکم

آیت‌الله نائینی با نگاهی دقیق و انتقادی، مسئله حدود اختیارات حاکم را به عنوان یکی از ارکان مشروعیت سیاسی مورد بررسی قرار می‌دهد. از نظر او، حتی زمامداری که مشروعیت اولیه خود را از قواعد شرعی و عقلانی دریافت کرده است، حق ندارد به طور نامحدود در امور مردم تصرف کند. او تصریح می‌کند که «امور امت باید تحت قواعد شرعی و عقل سلیم واقع شود و زمامداران را در تجاوز از آن قیود، حق تصرف نباشد» (نائینی، ۱۳۲۷: ۴۱). بر مبنای تحلیل اندیشه نائینی، حکومت تنها زمانی مشروعیت خود را حفظ می‌کند که در چارچوب اصول ثابت دینی و قواعد عقلانی محدود بماند و از تعدی به حقوق مردم پرهیز کند. او با این رویکرد، امکان پیدایش استبداد دینی را جدی می‌گیرد و برای مهار آن بر ضرورت تحدید حقوق حاکمان تأکید می‌ورزد (مصباحی مقدم و بیگدلی، ۱۳۹۱: ۱۲۰). نائینی میان دو نوع حکومت تمایز قائل می‌شود: حکومت مطلقه که فراتر از قانون عمل می‌کند و حکومت مقیده که در چارچوب قواعد شریعت و مصالح عمومی محدود شده است. تنها حکومت مقیده می‌تواند در عصر غیبت مدعی مشروعیت باشد. او به روشنی بیان می‌کند که هر حکومتی که از عدل، قانون و نظارت مردمی فاصله بگیرد، ماهیت خود را از حکومت شرعی به سلطه استبدادی تغییر می‌دهد (احمدی طباطبایی، ۲۰۲۳: ۷۴).

در این چارچوب، نائینی اصرار دارد که حتی علمای دینی، اگر در مصدر قدرت سیاسی قرار گیرند، مشمول همان نظارت و محدودیت‌های قانونی خواهند بود. این رویکرد برخلاف سنت‌های رایج آن زمان است که فقیه را بالاتر از قانون می‌دانستند و برای او نوعی مصونیت سیاسی قائل می‌شدند (Mirshahvalad, 2024: 14). از سوی دیگر، تحلیل اندیشه نائینی درباره محدودیت قدرت حاکم به نوعی با مدل نظری دیوید بیثی درباره مشروعیت قدرت همخوانی دارد. مطابق این مدل، حکومت تنها زمانی مشروع است که کسب قدرت، اعمال قدرت و حفظ قدرت همگی مطابق با قواعد قانونی و اخلاقی باشد (Beetham, 1991: 38). در اندیشه نائینی نیز، صرف به دست آوردن قدرت کفایت نمی‌کند؛ بلکه استمرار مشروعیت مشروط به رفتار عادلانه و محدودسازی مستمر قدرت است.

تبیین نائینی از تحدید قدرت سیاسی، تنها به سطح نظری محدود نمی‌شود. او به‌طور عملی به سازوکارهایی چون قاعده امر به معروف و نهی از منکر، نهاد نظارت مردمی و شوراهای عمومی استناد می‌کند تا نشان دهد چگونه می‌توان قدرت حاکمان را به شکل نهادمند مهار کرد (مرادخانی و صادقیان، ۱۳۷۹: ۹۷).

یکی از جنبه‌های برجسته اندیشه نائینی این است که او از مفهوم نظارت جمعی بر حکومت فراتر می‌رود و به ضرورت پاسخگویی منظم زمامداران در برابر مردم اشاره می‌کند. در این راستا، مشروعیت نه تنها یک وضعیت اولیه، بلکه فرآیندی مداوم و پویاست که باید در هر مرحله از عملکرد حاکم ارزیابی شود (Ahmed, 2023: 432).

تحلیل آثار نائینی نشان می‌دهد که او به خوبی آگاه بود که بدون تحدید قانونی قدرت، حتی حکومت‌های مبتنی بر دین نیز به آسانی در دام فساد و استبداد خواهند افتاد. از همین رو، تأکید ویژه‌ای بر التزام به قانون، رعایت عدالت، و نظارت عمومی به عنوان ابزارهای کنترل قدرت دارد. این نگاه، نائینی را در کنار متفکرانی قرار می‌دهد که قائل به مشروطیت قدرت سیاسی به رعایت اصول فرادستی‌اند و در نتیجه، مشروعیت را وابسته به عملکرد مستمر حکومت در چارچوب هنجارهای اجتماعی و دینی می‌دانند (Yeganeh, 2020: 87).

در نهایت می‌توان گفت که در اندیشه نائینی، تحدید اختیارات حاکم نه یک توصیه اخلاقی، بلکه یک ضرورت فقهی-سیاسی است که هم مشروعیت حکومت را حفظ می‌کند و هم از بروز فساد، استبداد و فاصله گرفتن از مصالح عمومی جلوگیری می‌نماید.

### ۷-۳ نسبت دین و سیاست

در اندیشه آیت‌الله نائینی، نسبت دین و سیاست بر مبنای تعامل اصلاح‌گرانه و مقید به اصول عدالت و عقلانیت تعریف می‌شود. او سیاست را نه جدای از دین، بلکه به‌مثابه ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی و مصالح عمومی در چهارچوب شرع می‌بیند. در اثر تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله، نائینی

صراحتاً بیان می‌کند که احکام عقل و شرع اقتضا می‌کنند سلطه سیاسی در راستای عدل و منافع امت سامان یابد و از هرگونه استبداد دینی یا عرفی فاصله بگیرد (نائینی، ۱۳۲۷: ۱۹).

نائینی با آگاهی از شرایط ویژه عصر مشروطه، به بازتعریف نقش دین در سیاست پرداخت. او با پذیرش اصولی مانند قانون اساسی، انتخابات و نظارت عمومی، نقش دین را در هدایت اصول کلی سیاست حفظ کرد، بدون آنکه آن را ابزاری برای استبداد یا توجیه سلطه مطلقه کند. دین در اندیشه نائینی نه ابزاری برای تقدیس قدرت، بلکه چهارچوبی برای تحدید قدرت و تأمین عدالت تلقی می‌شود (مرادخانی و صادقیان، ۱۳۷۹: ۹۹).

از منظر نائینی، تفکیک وظایف دینی و سیاسی به معنای جدایی مطلق این دو حوزه نیست، بلکه به معنای مقید کردن سیاست به اصول عقلانی و اخلاقی است. او تأکید دارد که دین باید ضامن عدالت و نظارت باشد، نه در خدمت توجیه قدرت غیرپاسخگو. در این چارچوب، مشروعیت سیاسی مشروط به رعایت عدالت، قانون، و پاسخگویی در برابر مردم است (مصباحی مقدم و بیگدلی، ۱۳۹۱: ۱۲۶).

تحلیل دیدگاه نائینی در مقایسه با جان لاک، شکاف عمیقی را نشان می‌دهد. لاک بر جدایی نهادی دین و حکومت تأکید دارد و معتقد است که دولت تنها باید حافظ صلح عمومی باشد و حق مداخله در باورهای مذهبی را ندارد (Locke, 1689b: 56). ایمان از دیدگاه لاک امری وجدانی و خصوصی است و آمیختن دین و سیاست منجر به فساد هر دو حوزه می‌شود.

این تفاوت در تحلیل بسترهای اجتماعی و تاریخی قابل درک است. نائینی در جامعه‌ای می‌زیست که دین بخشی جدایی‌ناپذیر از هویت اجتماعی و مشروعیت سیاسی مردم بود و سیاست بدون اتکای به دین فاقد مشروعیت تلقی می‌شد، در حالی که لاک در اروپای پس از جنگ‌های مذهبی می‌زیست که جدایی دین و سیاست برای حفظ صلح اجتماعی ضروری شده بود (Dunn, 1969: 97).

از منظر تحلیل‌های جدید، نائینی را می‌توان آغازگر گفتمانی دانست که در آن دین نه مانع، بلکه زمینه‌ای برای اصلاح ساختار قدرت و تقویت جامعه مدنی می‌شود. پژوهش‌های اخیر نشان داده‌اند که نائینی در کنار دیگر اندیشمندان اسلامی، در شکل‌دهی به بیداری اسلامی و تلاش برای عقلانی کردن نقش دین در سیاست مؤثر بوده است (Esfandyar, 2022: 6).

بر اساس تحلیل‌های معاصر، نائینی با تکیه بر اصول فقهی همچون قاعده لاضرر و ضرورت دفع فساد، تلاش کرد تا نشان دهد که دین می‌تواند با پذیرش ساختارهای عقلانی و مدنی جدید همچون قانون اساسی و انتخابات، خود را با الزامات عصر جدید تطبیق دهد (Esposito & Ramazani, 2016: 94). او از درون سنت فقهی، سازوکارهای نظارت بر قدرت سیاسی، تفکیک قوا، و مسئولیت‌پذیری زمامداران را استخراج کرد تا نسبت دین و سیاست را بر مدار عدالت و پاسخگویی بازتعریف کند.

در اندیشه نائینی، دین به جای آنکه صرفاً مشروعیت‌بخش قدرت باشد، خود به یک نیروی کنترلی در برابر انحراف قدرت بدل می‌شود. چنین برداشتی از دین، برخلاف نگاه‌های رایج زمانه، به جای تثبیت استبداد دینی، بستری برای توسعه مشارکت سیاسی و ایجاد نهادهای نظارتی فراهم می‌سازد (FAQIH, 2006: 45).

با این رویکرد، نائینی موفق می‌شود توازن دقیقی میان هویت دینی جامعه و الزامات عقلانی نظم سیاسی جدید برقرار کند. او نشان می‌دهد که دین، زمانی که به درستی فهم شود، نه تنها مانعی در برابر دموکراسی نیست، بلکه می‌تواند عامل تقویت نهادهای پاسخگو و منصفانه سیاسی باشد. این تفسیر از دین، زمینه‌ای را فراهم ساخت که بیداری اسلامی در قرن بیستم، نه تنها جنبه سنت‌گرایانه بلکه جنبه اصلاحی و عدالت‌طلبانه پیدا کند (Maythem, 2021: 66).

در مجموع، در اندیشه نائینی، نسبت دین و سیاست به شکلی بازتعریف شده که دین باید محدودکننده و هدایتگر قدرت سیاسی باشد، نه توجیه‌گر استبداد. این نگرش، نه تنها در بستر مشروطه ایران، بلکه در تکوین الگوهای دموکراسی اسلامی و گفتمان‌های اصلاحی معاصر در سراسر جهان اسلام، الهام‌بخش بوده است (Rahimi & Gheytnchi, 2008: 87).

#### ۷-۴ حق مقاومت و نظارت مردم

در اندیشه آیت‌الله نائینی، حق نظارت و مقاومت مردم در برابر حکومت از جایگاهی بنیادین برخوردار است. او معتقد است که مشروعیت حکومت نه تنها به رعایت اصول اولیه شریعت و عقل بستگی دارد، بلکه باید به طور مستمر در عملکرد حکومت بازتولید شود. به همین دلیل، نائینی بر این نکته تأکید می‌کند که امت اسلامی در برابر حاکمانی که از عدالت و مصلحت عمومی منحرف شوند، وظیفه دارند به نهی از منکر و الزام حکام به بازگشت به مسیر صحیح اقدام کنند (نائینی، ۱۳۲۷: ۵۳). نائینی با تکیه بر اصول دینی، امر به معروف و نهی از منکر را از سطح فردی فراتر می‌برد و آن را به یک وظیفه اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌کند. از این منظر، مردم نه تنها حق، بلکه تکلیف دارند که در برابر انحراف حکومت‌ها ایستادگی کنند. این دیدگاه، رویکرد سنتی را که مشارکت سیاسی مردم را به حداقل می‌رساند، به چالش می‌کشد و مفهوم پاسخگویی سیاسی را در فقه شیعی نهادینه می‌کند (احمدی طباطبایی، ۲۰۲۳: ۷۰-۷۲).

براساس تحلیل‌های معاصر، نائینی نخستین متفکر شیعی است که به صراحت، نظارت بر حکومت را بخشی از وظایف عمومی تعریف می‌کند و آن را به یک مسئولیت جمعی بدل می‌سازد (Yeganeh, 2020: 90). در این چارچوب، مردم مجازند که با ابزارهایی چون نصیحت، اعتراض، و حتی خلع زمامداران فاسد، از مشروعیت حکومت حراست کنند.

این تأکید بر حق مقاومت و نظارت عمومی، با اصول نظری دیوید بیتی درباره مشروعیت نیز انطباق دارد. مطابق این دیدگاه، مشروعیت پایدار تنها زمانی برقرار است که امکان نظارت، اعتراض و تصحیح اشتباهات حکومت از سوی مردم وجود داشته باشد (Beetham, 1991: ).

(44) نائینی نیز به روشنی بیان می‌کند که سکوت در برابر ظلم، گناهی بزرگ و مخلاً مشروعیت اجتماعی است.

تحلیل تاریخی نیز نشان می‌دهد که دیدگاه نائینی تحت تأثیر بحران‌های سیاسی دوران قاجار و بیداری اسلامی در برابر استبداد شکل گرفته است. نقش مهم اندیشه‌های نائینی در شکل‌گیری جنبش مشروطه و تأکید بر نظارت مردمی بر قدرت سیاسی را نمی‌توان نادیده گرفت (Esfandiyar, 2022: 10). این دیدگاه، زمینه‌ساز نهادینه شدن ایده‌های مشارکت سیاسی و حق اعتراض در جوامع اسلامی شد.

همچنین، آثار فقیهان معاصر نشان می‌دهد که ایده مقاومت در اندیشه نائینی نه تنها بر مبانی دینی استوار بود، بلکه با نظریات مدرن درباره حقوق ملت و محدودیت قدرت نیز همسو شد. او تأکید می‌کند که قدرت سیاسی هرگاه از چارچوب عدالت خارج شود، به سلطه تبدیل شده و باید در برابر آن ایستادگی شود (Maythem, 2021: 66).

بر مبنای پژوهش‌های جدید، نائینی در پی آن بود که با بازتعریف مفهوم امر به معروف و نهی از منکر، از این ابزار سنتی یک مکانیسم مدنی و سیاسی بسازد که بتواند ضامن پایداری مشروعیت و عدالت در حکومت باشد (Rahimi & Gheytauchi, 2008: 91). او به وضوح نشان می‌دهد که حکومت مشروع، حکومتی است که نه تنها در آغاز شکل‌گیری خود، بلکه در تداوم عملکرد خویش، باید تحت نظارت فعال و مستمر مردم باشد.

از منظر تحلیل جامعه‌شناختی، نائینی بر این باور بود که مشروعیت یک فرآیند اجتماعی پویاست که نیازمند تعامل مستمر میان حکومت و جامعه است. در این چارچوب، هرگاه حاکمیت از عدالت فاصله بگیرد، جامعه باید با استفاده از ابزارهای مدنی، آن را به مسیر صحیح بازگرداند (Coicaud, 2002: 65).

در نهایت، نائینی بر این نکته تأکید می‌کند که مقاومت در برابر حکومت ظالم نه فتنه است و نه بی‌نظمی، بلکه تحقق عدالت و ایفای مسئولیت اجتماعی در قبال ارزش‌های دینی و انسانی است. این نگرش، سهم مهمی در گذار از مفهوم سنتی اطاعت بی‌قید و شرط به سمت مفهوم مسئولانه و فعال مشارکت سیاسی ایفا کرده است. با چنین نگاهی، نائینی موفق شد نقش فعال مردم را در صیانت از مشروعیت و سلامت قدرت سیاسی در اندیشه اسلامی بازتعریف کند و بدین ترتیب، یکی از پیشگامان اندیشه سیاسی مدرن در سنت فقهی شیعه باشد.

بررسی تطبیقی اندیشه سیاسی آیت‌الله نائینی و جان لاکه درباره مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت، نشان می‌دهد که این دو متفکر، با وجود تفاوت‌های بنیادین در مبانی معرفتی و زمینه‌های اجتماعی، در اصول اساسی محدودسازی قدرت، نقش‌آفرینی مردم در مشروعیت‌بخشی و نقد استبداد، نقاط همگرایی چشمگیری دارند. در منظومه فکری نائینی، مشروعیت حکومت در عصر غیبت، وابسته به رعایت مصالح عمومی، التزام به شریعت، و پذیرش نظارت مردمی است. او

با تکیه بر آموزه‌های دینی و عقل عملی، تأکید می‌کند که قدرت، تنها زمانی مشروع است که در خدمت عدالت و حقوق امت قرار گیرد. در مقابل، جان لاک، از دل سنت حقوق طبیعی و عقلانیت مدرن، مشروعیت حکومت را در قرارداد اجتماعی و رضایت مستمر مردم می‌یابد. برای لاک، دولت نهادی است که توسط مردم برای صیانت از حقوق طبیعی‌شان ایجاد شده و هرگاه این هدف را نقض کند، مردم حق مقاومت دارند. نائینی و لاک هر دو بر این باورند که قدرت باید محدود شود و نظارت مستمر مردم، ضامن تداوم مشروعیت حکومت است. در اندیشه نائینی، این نظارت در قالب فریضه امر به معروف و نهی از منکر صورت می‌گیرد؛ در حالی که در نظریه لاک، این نظارت از طریق حق طبیعی مقاومت در برابر حکومت ستمگر و تغییر نظم سیاسی تحقق می‌یابد. در هر دو دیدگاه، مردم، نه رعایای مطیع، بلکه ناظران فعال و صاحبان حق در عرصه قدرت سیاسی معرفی می‌شوند. با این حال، تفاوت‌های قابل توجهی نیز وجود دارد. نائینی مشروعیت سیاسی را در پیوندی جدایی‌ناپذیر با دین و شریعت می‌بیند و بر این باور است که شریعت اسلامی، چارچوب ارزش‌های لازم برای تنظیم قدرت سیاسی را فراهم می‌آورد. او سیاست دینی را نه تنها ممکن بلکه ضروری می‌داند، البته با این قید که دین نباید به ابزاری برای توجیه استبداد تبدیل شود. در سوی مقابل، لاک با تکیه بر تجربه تلخ جنگ‌های مذهبی اروپا، به تفکیک نهادی دین و سیاست قائل است. از نظر او، حفظ صلح اجتماعی و آزادی وجدان مستلزم آن است که حکومت به مسائل دینی وارد نشود و دین نیز ادعای سلطه سیاسی نکند. از منظر تحلیل مفهومی، می‌توان گفت که نائینی در بستر فرهنگ دینی خود، نوعی لیبرالیسم اسلامی اولیه را صورت‌بندی می‌کند؛ لیبرالیسمی که حقوق مردم، آزادی سیاسی و عدالت اجتماعی را در درون سنت فقهی بازخوانی می‌کند. در حالی که لاک، از سوی دیگر، بنیان‌های نظری مدرنیته سیاسی غربی را با تأکید بر حقوق طبیعی، قرارداد اجتماعی و حکومت محدود، استوار می‌سازد. بررسی چارچوب‌های نظری مانند تحلیل دیوید بیٹی، جان رالز و ژان-مارک کوآکو تانو، نشان می‌دهد که بسیاری از مؤلفه‌های مشروعیت سیاسی که این نظریه‌پردازان بر آنها تأکید دارند—مانند ضرورت کسب مشروع قدرت از راه رضایت مردم، تبعیت قدرت از عدالت، و بازتولید اجتماعی مشروعیت—در اندیشه هر دو متفکر، به شیوه‌هایی متناسب با بافت فرهنگی‌شان، حضور دارند. در واقع، اگرچه نائینی و لاک به دو سنت فکری متفاوت تعلق دارند، اما هر دو، به عنوان پاسخ به بحران‌های مشروعیت عصر خود، کوشیده‌اند نظریه‌هایی برای تحدید قدرت و تضمین حقوق مردم ارائه دهند.

### ۸- نتیجه‌گیری

مقایسه تطبیقی اندیشه‌های آیت‌الله نائینی و جان لاک، تصویری ژرف‌تر از ظرفیت‌های درونی سنت‌های دینی و عقلانی برای دفاع از آزادی، عدالت و حکومت محدود ارائه می‌دهد. این

پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی نائینی، در بستر فرهنگ دینی-فقهی ایران، توانست مفاهیمی مانند نظارت عمومی، تحدید قدرت، و مسئولیت سیاسی زمامداران را، با وفاداری به مبانی شریعت اسلامی، صورت‌بندی کند. در عین حال، اندیشه سیاسی لاک نیز بر پایه عقلانیت طبیعی و قرارداد اجتماعی، ساختاری برای مشروعیت‌بخشی به حکومت ترسیم کرد که بعدها در شکل‌دهی به نظام‌های دموکراتیک مدرن تأثیرگذار شد. تفاوت بنیادی میان این دو متفکر در تلقی آنها از نسبت دین و سیاست است. نائینی، دین را به منزله چارچوب تنظیم‌کننده عدالت سیاسی حفظ می‌کند، در حالی که لاک به تفکیک کامل دین و دولت برای حفاظت از آزادی‌های فردی قائل است. این تفاوت، ریشه در زمینه‌های اجتماعی و تاریخی متفاوتی دارد که هر یک در آن رشد یافته‌اند: جامعه دینی ایران در آغاز مدرنیته، و جامعه پروتستان انگلستان در عصر پس از جنگ‌های داخلی. نوآوری این تحقیق در آن است که، برخلاف اغلب مطالعات پیشین که صرفاً بر مفاهیم کلی مشروطه‌خواهی یا حقوق ملت متمرکز شده‌اند، با تکیه بر چارچوب نظری جدیدی شامل تحلیل بیتی، رالز و کوآکو تانو، و با ارجاع مستقیم به آثار اصلی نائینی مانند تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله، یک تحلیل تطبیقی دقیق و مفهومی از بنیان‌های مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت در اندیشه این دو متفکر ارائه کرده است. بدین ترتیب، این پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی نائینی و لاک، با وجود تفاوت‌های معرفتی، هر دو بر ضرورت مقیدسازی قدرت، حفظ حقوق مردم، و پاسخگویی حاکمان تأکید دارند. این اشتراکات مفهومی، امکان گفت‌وگوی میان سنت‌های دینی و لیبرال درباره اصول بنیادین عدالت سیاسی و مشروعیت قدرت را فراهم می‌کند. پژوهش حاضر، در نهایت، گامی کوچک در جهت فهم بهتر تنوع نظریه‌های مشروعیت سیاسی و ظرفیت سنت‌های فکری گوناگون برای حمایت از ارزش‌های جهانی آزادی، عدالت و کرامت انسانی محسوب می‌شود.

**استناد به این مقاله:** طیبی، احمد. (۱۴۰۴). فلسفه سیاسی و کلام اصلاح‌گرایانه در اندیشه آیت‌الله نائینی و جان لاک: تأملی تطبیقی در مشروعیت قدرت و حدود حاکمیت دین، *فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۹(۷۱)،

۱۷۶-۱۵۳



The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

## منابع و مأخذ:

- Maythem, A. J. (2021). Contemporary Islamic Political Idea: The Clash of Reformist Spirit and Extremist-Radical Mentality. *Journal of Globalization Studies*, 12(1), 61-78.
- Mirsepassi, A. (2000). Intellectual discourse and the politics of modernization: Negotiating modernity in Iran. *Cambridge University Press*.
- Mirshahvalad, M. (2024). Islamic reform with or without Ulama? A comparative study between al-Kawakibi and Naini. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1-16.
- Rahimi, B., & Gheyntanchi, E. (2008). *Iran's reformists and activists: Internet exploiters*. *Middle East Policy*, 15(1).
- Rawls, John. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: *Harvard University Press*.
- Rawls, John. (1993). *Political Liberalism*. Cambridge, MA: *Harvard University Press*.
- Vaezi, A. (2004). *Shia political thought* (p. 33). London: *Islamic Centre of England*.
- Yeganeh, M. (2020). Constitutionalism and teh Concept of Law in Mirza Naini's Political Thought. *International Journal of Political Science*, 10(3), 83-94.
- Ahmadi Tabatabai, S. (2023). Constitutionalism synthesis to the Sharia in the political thought of Allameh Naini. *Islamic Political Thought*, 10(1), 67-79.
- Ahmed, Y. (2023). Muhammad Husayn Na'ini, Caught between Empires and Nations. *Archiv orientální*, 91(3), 423-445.
- Beetham, David. (1991). *The Legitimation of Power*. London: Macmillan.
- Coicaud, Jean-Marc. (2002). *Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility*. Cambridge: *Cambridge University Press*.
- Dunn, John. (1969). *The Political Thought of John Locke*. Cambridge: *Cambridge University Press*.
- Esfandyar, V. (2022). The Impact of the Thoughts of Sheikh Fazlollah Nouri and Allameh Naini on the Islamic Awakening. *International Journal of Political Science*, 12(2), 1-13.
- Esposito, J., & Ramazani, R. (Eds.). (2016). *Iran at the Crossroads*. Springer.
- FAQIH, V. E. *SHIITE POLITICAL THOUGHT IN IRAN*.
- Locke, John. (1689). *Two Treatises of Government*. (Based on original edition).
- Locke, John. (1689b). *A Letter Concerning Toleration*. (Based on original edition).
- حسنی فر، عبدالرحمن. (۱۳۸۹). بررسی رویکرد محمدحسین نائینی نسبت به مفاهیم و آموزه‌های جدید. *فصلنامه سیاست*، دوره ۴۰، شماره ۳، صفحات ۹۳-۱۱۲.
- درخشه، جلال. (۱۳۸۴). نسبت قانون در اندیشه سیاسی میرزای نائینی. *دو فصلنامه دانش سیاسی*، شماره ۲، پاییز ۱۳۸۴، صفحات ۳۹-۵۹.
- مرادخانی، فردین و صادقیان، مرضیه. (۱۳۷۹). مشروطه، حقوق ملت و نقش آیت‌الله نائینی در توسعه‌ی مفهوم "حق". *نشریه علوم سیاسی*، سال بیست و دوم، شماره ۸۶، تابستان ۱۳۷۹.
- مصباحی مقدم، غلامرضا و بیگدلی، وحید. (۱۳۹۱). مشروعبیت و جایگاه مردم در حکومت از منظر نائینی: تبیینی از توسعه نیافتگی در جوامع اسلامی. *فصلنامه مطالعات حقوقی دولت اسلامی*، سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۹۱، صفحات ۱۰۹-۱۳۶.

(ب) لاتین:

Ahmadi Tabatabai, S. (2023).

Constitutionalism synthesis to the Sharia in the political thought of Allameh Naini. *Islamic Political Thought*, 10(1), 67-79.

Ahmed, Y. (2023). Muhammad Husayn Na'ini, Caught between Empires and Nations. *Archiv orientální*, 91(3), 423-445.

Beetham, David. (1991). *The Legitimation of Power*. London: Macmillan.

Coicaud, Jean-Marc. (2002). *Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility*. Cambridge: *Cambridge University Press*.

Dunn, John. (1969). *The Political Thought of John Locke*. Cambridge: *Cambridge University Press*.

Esfandyar, V. (2022). The Impact of the Thoughts of Sheikh Fazlollah Nouri and Allameh Naini on the Islamic Awakening. *International Journal of Political Science*, 12(2), 1-13.

Esposito, J., & Ramazani, R. (Eds.). (2016). *Iran at the Crossroads*. Springer.

FAQIH, V. E. *SHIITE POLITICAL THOUGHT IN IRAN*.

Locke, John. (1689). *Two Treatises of Government*. (Based on original edition).

Locke, John. (1689b). *A Letter Concerning Toleration*. (Based on original edition).

in Iran.

Hasanifar, A. (2010). Mohammad-Hossein Na'ini's approach to modern political concepts and teachings. *Quarterly Journal of Politics*, 40(3), 93–112. {In Persian}

Locke, J. (1689a). *Two treatises of government*. (Based on original edition).

Locke, J. (1689b). *A letter concerning toleration*. (Based on original edition).

Maythem, A. J. (2021). Contemporary Islamic political idea: The clash of reformist spirit and extremist-radical mentality. *Journal of Globalization Studies*, 12(1), 61–78.

Miradkhani, F., & Sadeghian, M. (2000). Constitutionalism, people's rights, and Ayatollah Na'ini's role in developing the concept of "right." *Political Science Journal*, 22(86), 1–20. {In Persian}

Mirsepassi, A. (2000). *Intellectual discourse and the politics of modernization: Negotiating modernity in Iran*. Cambridge University Press.

Mirshahvalad, M. (2024). Islamic reform with or without Ulama? A comparative study between al-Kawakibi and Naini. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1–16.

Mosbahy Moghaddam, G., & Beigdeliri, V. (2012). Legitimacy and the role of the people in government from Na'ini's perspective: An explanation of underdevelopment in Islamic societies. *Islamic Governmental Legal Studies Quarterly*, 1(1), 109–136. {In Persian}

Rahimi, B., & Gheyanchi, E. (2008). Iran's reformists and activists: Internet exploiters. *Middle East Policy*, 15(1).

Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vaezi, A. (2004). *Shia political thought*. London: Islamic Centre of England.

Yeganeh, M. (2020). Constitutionalism and the concept of law in Mirza Na'ini's political thought. *International Journal of Political Science*, 10(3), 83–94.